

דניאל י' לסקר

ביקורת על תרגומו החדש של בנימין אברהמוב לספר חובות הלבבות

ספר ההדרכה אל חובות הלבבות לרבנו בחיי אבן פקודה, תרגם בנימין אברהמוב,
הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, 2019

ההוגים השכלתנים היהודים הראשונים בימי הביניים כתבו בערבית-יהודית, השפה המשותפת לרוב היהודים שהתגוררו בארצות האסלאם במזרח התיכון, בצפון אפריקה ובאנדלוסיה. כשהמרכזים היהודים עברו לארצות הנצרות באירופה המערבית, היהודים שם יכלו להכיר את ההגות היהודית הערבית-יהודית רק דרך תרגומים לעברית. התרגומים העיקריים יצאו מבית מדרשה של משפחת אבן תיבון (יהודה, סוף המאה ה-12; שמואל, התחלת המאה ה-13; משה, אמצע המאה ה-13; ואחרים). היו מתרגמים יהודים נוספים, ובכל זאת, תרגומי משפחת אבן תיבון, ועברית תיבונית עם מונחיה החדשים, התקבלו בין רוב הקוראים העבריים בימי-הביניים עד לתחיית השפה העברית בעידן שלנו.

היתרון הגדול של שיטת התרגום של משפחת אבן תיבון היה התרגום המילולי תוך כדי ההעברה של הסגנון הערבי של המקור לתוך התחביר העברי. הקורא העברי נכנס לעולם הערבית-יהודית בלי להרגיש ומקבל את המקור כמעט מלה במלה. לכן העברית התיבונית שלטה בכיפה בין קוראי עברית למשך מאות בשנים. אולם בימינו אנו, דא עקא. סגנון מילולי זה, המעביר ערבית ימי-ביניים לעברית ימי-ביניים, מקשה על קוראים שעברית מודרנית היא שפת האם שלהם. לכן מאז קום המדינה, ובמיוחד בחמישים השנים האחרונות, אנו עדים לדור חדש של מתרגמים העושים מאמץ להנגיש את הקלאסיקה הערבית-יהודית לקוראים שעבורם העברית התיבונית זרה בפיהם. אולי המתרגם החדש הידוע ביותר הוא הרב יוסף קאפח שהקדיש שנים להעברת האוצר הערבית-יהודית לקהלים חדשים. תרגומיו הרבים של קאפח נכתבו בעברית יותר קרובה לזו של ימינו, אבל עדיין הם אינם עונים לגמרי על הצרכים של הקורא הישראלי המצוי. יש להזכיר גם את פרופ' מיכאל שורץ, שתרגם, בין היתר, את 'ספר מורה נבוכים' ו'ספר הכוזרי' לעברית מודרנית ואידיומטית.

תרגומו החדש של פרופ' בנימין אברהמוב ל'ספר ההדרכה אל חובות הלבבות' (בערבית: כתאב אלהדיה אלא פראיץ' אלקלוב, ובדרך כלל ידוע רק כ'חובות הלבבות') לרבנו בחיי אבן פקודה משתלב יפה בתוך מגמה זו לספק לקורא הישראלי תרגומים

לעברית העכשווית. לא ידוע הרבה על ר' בחיי, פרט להיותו דיין בסרגוסה, ומקובל לתארך את ספרו ל-1080.¹ הספר מתחיל עם הוכחות שכלתניות למציאות אלהים (חלק שמרבים לדלג עליו בישיבות מסורתיות), ואחר-כך דן בהצגת החובות הפנימיים של העובד היהודי, כולל התבוננות בעולם, שפלות רוח, ביטחון בה', תשובה, פרישות, ואהבת ה'. ספר זה תורגם לראשונה על-ידי ר' יהודה אבן תיבון שהתחיל אותו ב-1161, והוא אחד התרגומים הראשונים מערבית-יהודית לעברית. לימים, הוא נעשה לרב-מכר בעולם היהודי עם העתקות כתבי-יד ומהדורות דפוס רבות.² התרגום של הרב קאפח יצא ב-1972 (עם המקור הערבית-יהודית). על-פי קביעתו של מחבר התרגום החדש, "אבן תיבון והרב קאפח בחרו בשיטה של תרגום מילולי, אשר שומר על שפת המקור במבנה וסגנון ואינו מתחשב בשפת היעד" (עמ' 9). מטרתו של אברהמוב, אם כן, הוא תרגום ה"דבק בדקדוק, בתחביר ובמבנה הסגנוני של העברית החדשה" (עמ' 10). הוא נמנע מלהתפלמס עם המתרגמים שקדמו לו בגלל ששיטותיהם היו שונות משלו וביקורת לא הייתה מועילה לקורא להבין טוב יותר את הספר (עמ' 10, הע' 6).³

אולם, תרגום חדש וקריא לא היה מטרתו הבלעדית של אברהמוב, שלימד שנים רבות במחלקה לערבית באוניברסיטת בר-אילן והוא מומחה להגות אסלאמית בימי-הביניים. רצונו גם להראות עד כמה 'ספר חובות הלבבות' הוא תוצר של העולם הערבי-מוסלמי שבו חי ר' בחיי. בזה הוא הולך בדרכו של המהדיר הראשון של המקור הערבי של 'חובות הלבבות', פרופ' אברהם שלום יהודה, שמהדורות באותיות ערביות לפי המודה של התקופה (1912) מלווה בהפניות מרובות למקורות אסלאמיים מקבילים לדברי ר' בחיי. בינתיים, המאגר של מהדורות של חיבורים אסלאמיים ימי-ביניים בערבית גדל לאין שיעור, ובנוסף כעת משרתים את החוקר אמצעי חיפוש אלקטרוניים. לכן, אברהמוב יכול לשלב הרבה יותר מקורות רלוונטיים מאשר היה ידוע ליהודה בזמנו. חשיבותו המתמשכת של מהדורת יהודה נראית בריבוי ההפניות אליה בהערותיו של התרגום החדש.⁴

בקיאותו של אברהמוב בערבית ורגישותו לניואנסים של המונחים והביטויים השונים נראית בכל עמוד של הספר. כשתרגומו אינו מילולי, הוא מסביר את המקור הערבי

1 פעם איחרו החוקרים את תאריך חיבור הספר בגלל דמיון לכתביו של אבו חאמד אלגזאלי (נפטר 1111), אבל כיום יש קונצנזוס שהיה מקור משותף לשני המחברים וס'ספר חובות הלבבות' נכתב לפני סוף המאה האחת-עשרה. בהערה מפתיעה, אברהמוב מציע שאולי ר' בחיי כן הכיר את אלגזאלי ושספרו מאוחר ממה שעכשיו חושבים (עמ' 163, הע' 39). למרות שהוא מוסיף "זה אינו המקום לדון בנושא זה", היה אפשר לצפות שאכן יהיה דיון בנושא חשוב זה.

2 בתחילה, תרגם אבן תיבון את המבוא והמאמר הראשון של הספר בלבד, ופנה להשלים את התרגום רק אחרי תרגום לא מוצלח של יתר המאמרים של ר' יוסף קמחי. תרגומו של קמחי כמעט שאבד לגמרי.

3 טוב עשה המתרגם שהכניס את מספרי העמודים במהדורת קאפח כדי לעזור לקורא הרוצה לקרוא את המקור או להשוות את התרגומים. לעומת זאת, קצת מפתיע שהמתרגם לא כלל במהדורתו את ה'תוכחה' וה'בקשה' שר' בחיי כתב בעברית הנמצאות ברוב המהדורות של הספר (למשל, תרגום קאפח, עמ' תלב-תמא).

4 יש להזכיר גם את המחקר החלוצי בקשר בין ר' בחיי לבין הצופיות: George Vajda, *La théologie ascétique de Bahya Ibn Paquda*, Paris, 1947. עוד מחקר השוואתי ששימש לאברהמוב לעור בחיפוש מקבילות ל'ספר חובות הלבבות', הוא Diana Lobel, *The Sufi-Jewish Dialogue. Philosophy and Mysticism in Bahya Ibn Paquda's Duties of the Heart*, Philadelphia, 2007. יש להניח שחוקרים אחרים ימצאו עוד מקבילות חשובות בעתיד.

ולמה הוא מתרגם איך שהוא מתרגם; לפעמים הוא מתקן את הטקסט המקורי אם הוא חושב שאין להבין אותו כפי שנדפס על-ידי יהודה או קאפח. יש הפניות רבות למילונים החשובים, למשל אלה של דווי ושל ליין, עם דגש על המילון המיוחד לערבית-יהודית של פרופ' יהושע בלאו. אברהמוב מצביע על קטעים פרובלמטיים של הספר, ובכמה מקומות הוא מבקר את מה שהוא מבין כנקודות חלשות בניסוחים וברעיונות של ר' בחיי: "נראה לי שר' בחיי היה צריך לנסח אחרת את דבריו" (עמ' 88, הע' 14); "ר' בחיי מתעלם" (עמ' 118, הע' 33); "נראה לי כי ר' בחיי אינו פותר" (עמ' 164, הע' 41); וכן הלאה. הואיל וכמה מונחים מרכזיים חוזרים על עצמם, היה כדאי להוסיף מילון מושגים ולא רק 'מפתח שמות ומושגים' שאינו מלא. בכלל, מפתחות יותר מקיפים היו תורמים רבות למהדורה הזאת.

אתן דוגמא אחת לשיטת התרגום של אברהמוב. בשער א, פרק ה, המחבר מתחיל עם שלוש הקדמות שתשמשנה להוכחה למציאות האל. הם מופיעות בערבית כך: **אחדהא אן אלשי לא יצנע נפסה. ואלמקדמה אלת'אניה אן אלמבאדי מתנאהיה' אלעדד להא אול לא אול קבלה. ואלמקדמה אלת'אלת'ה אן כל מולף מחדת'. תרגום אבן תיבון:** אחת מהנה כי הדבר אינו עושה את עצמו. והשנית כי ההתחלות יש תכלית למספרן וכיון שיש תכלית למספרן יש להן ראשון שאין ראשון לפניו. והשלישי כי כל מחובר מחודש. תרגום קאפח: האחת שאין הדבר עושה עצמו. וההקדמה השניה שהראשיות שיש למספרן תכלית יש להן ראשון שאין ראשון לפניו. וההקדמה השלישית שכל מחובר מחודש. תרגום אברהמוב: א. הדבר אינו יוצר את עצמו. ב. מספר הסיבות סופי, ויש להן סיבה ראשונה, שאין לפניו סיבה. ג. כל מחובר מחודש (עם הערת שוליים שמשמעות שורש המילה **מחדת'** היא בהבאת דבר לידי מציאות אחרי היעדרו).

בקטע הזה רואים שאברהמוב מחליף מלים שאינן בשימוש עם עברית עכשווית (למשל, 'התחלות'/'ראשיות' עם 'סיבות'; 'מחובר' עם 'מורכב'; 'יש תכלית' עם 'סופי'). הוא שם אותיות לציין מספור ההקדמות ולא מלים ('א.', 'ב.', 'ג.' במקום 'האחת', 'השניה', 'השלישית'). התרגום גם הרבה פחות מילולי מאלה שקדמו לו. על-ידי שיטות כאלה אברהמוב מצליח להעביר את הטקסט בערבית-יהודית לעברית יותר קריאה.

למרות התרומה החשובה של התרגום החדש, עם הפניותיו לספרות האסלאמית, אפשר להצביע על נקודות חולשה במהדורה זו. בכמה תרגומים חדשים אחרים, המתרגמים השתמשו בעזרים ויזואליים (למשל, אות בולטת) לסמן את החלקים של המקור שנכתבו בעברית, לרוב פסוקים ומאמרי חז"ל אבל גם מלים וביטויים אחרים. נוהל זה, הקיים כיום גם בתרגומים לשפות נוספות מלבד העברית, עוזר לקורא להבחין בין מלות התרגום לבין המלים המקוריות של המחבר. לא כך נהג אברהמוב פה, וחבל. בנוסף, רואים בהערותיו המלומדות שאברהמוב מומחה לספרות האסלאמית אבל אינו מתמצא באותה מידה בהגות היהודית והכללית. ספרו של דאוד אל-מקמץ הוא 'עשרים מאמר' (עמ' 27, הע' 42), והוא המקור הקרוב לדברי 'אריסטו' (עמ' 70, הע' 110).⁵ נדמה לי שלפי רב סעדיה גאון יש חובה אישית לחקור את הדת בכלים עיוניים, כמו שיש אצל ר' בחיי (עמ' 32, הע' 62; עמ' 52, הע' 22; השוו 'ספר אמונות ודעות', הקדמה, פרק ה). הימצאות יסוד האש מעל לאוויר היא חלק מהתפישת הפיזיקלית המקובלת

Sarah Stroumsa, *Dāwūd Ibn Marwān al-Muqammiṣ's Twenty Chapters ('Ishrūn Maqāla)*, 5
Leiden, 1989, p. 200

בימי־הביניים, למרות דברי אברהמוב: "אבל היכן ראה אדם את האש אשר מעל לאוויר"; לא התכוון ר' בחיי לשמש כשכתב שהאש מעל לאוויר (עמ' 92, הע' 26). יש הבדל בין טבעים (טבאיע, שהם קר, חם, לח ויבש) לבין יסודות (ענאצור, אדמה, מים, אוויר ואש; עמ' 93, הע' 17). בכלל, כדאי היה למתרגם להשתמש בספרות המחקר בפילוסופיה יהודית כדי להסביר את דברי ר' בחיי ביתר דיוק.⁶

ריבוי ההפניות להוגים מוסלמים, ואזכור מונחים מרכזיים בערבית, אכן מדגישים עד כמה ר' בחיי היה שקוע בעולם המוסלמי. פן יחשוב הקורא שאין בספר זה מקוריות בגלל השימוש המרובה בספרות זרה, אברהמוב מדגיש עד כמה ר' בחיי היה "חדשן נועז ומהפכן" (עמ' 15). תרגומו החדש של פרופ' אברהמוב ייתן לקורא המודרני כלי מאד נאות להבחין בשפה שתהיה מובנת לו בחדשנות של רבנו בחיי אבן פקודה.

6 אפשר להצביע על מאמרים מרכזיים בחקר ר' בחיי שלא נמצאים ברשימה הביבליוגרפית והיו תורמים להסבריו של אברהמוב. למשל, אילו היה מסתכל במאמרי, השראה תת־נבואית בפילוסופיה הערבית־יהודית בימי הביניים, בתוך: עלי עשור, בעריכת דניאל י' לסקר וחגי בן־שמאי, באר שבע, תשס"ט, עמ' 131-149, הוא לא היה מתקשה להבין את השימוש של ר' בחיי ב'שליח', 'נביא', 'חסיד' ו'חכם' בהפניות לפסוקים (עמ' 23, הע' 8; עמ' 81, הע' 171; ומקומות אחרים). גם יש לתהות למה בתרגום מדעי כזה יש הפניות ל'אנציקלופדיה אינטרנטית' (עמ' 92, הע' 25); או ל'ויקיפדיה' (עמ' 142, הע' 121).